

Mimo uwag krytycznych, trzeba uznać *A History of Catholic Moral Theology in the Twentieth Century* za pożyteczne opracowanie, pozwalające zorientować się w bogactwie XX-wiecznej literatury teologicznomoralnej i w różnych nurtach. Keenan ma tu niewątpliwie wyjątkowe rozeznanie i jest bardzo pracowity, o czym świadczą również liczne i bogate przypisy. Chociaż, jak wskazano, jego interpretacja i ocena niektórych autorów i trendów w teologii moralnej budzi zastrzeżenia, a czasem jest wyraźnie tendencyjna czy upraszczająca, książka ta jest cennym źródłem informacji o przemianach w nowszej katolickiej teologii moralnej. Autor nie ustrzegł się jednak pewnych nieścisłości: I światowa konferencja moralistów katolickich była w 2006, a nie w 2004 (s. 87), natomiast encyklika *Centesimus annus* ukazała się w 1991, a nie w 1981. Poza tym, mimo oczywistej bariery językowej, dziwi zupełny brak odniesień do autorów i publikacji z kręgów środkowoeuropejskich, tym bardziej, że niektórych Keenan zna i sam zapraszał na światowe konferencje do Padwy czy do Trydentu. W posłowniu Keenan wspomina jeszcze krótko o aspektach moralnych encyklik Benedykta XVI, co oczywiście dotyczy już XXI wieku (s. 241-242) oraz podaje pomocny indeks (s. 243-248). Nie rezygnując z zastrzeżeń trzeba uznać *A History of Catholic Moral Theology in the Twentieth Century: From Confessing Sins to Liberating Consciences* za opracowanie, do którego będą musieli odnosić się wszyscy badający rozwój katolickiej nauki moralnej w kontekście jej soborowych przemian.

Ks. Sławomir Nowosad
Instytut Teologii Moralnej KUL

At the Roots of Christian Bioethics: Critical Essays on the Thought of H. Tristram Engelhardt. Red. A. S. Iltis, M. J. Cherry. Salem: M&M Scrivener Press 2010 ss. XVI+339.

To dobrze, że wśród licznych ostatnio publikacji bioetycznych pojawiają się i takie, które wyrastają ze wschodniej, prawosławnej tradycji teologicznej i kościelnej. Recenzowany tu zbiór esejów dotyczy właśnie takich pism H. T. Engelhardta. Hugo Tristram Engelhardt urodził się w Teksasie w 1941 w rodzinie katolickiej, otrzymał wykształcenie medyczne i uzyskał doktorat z medycyny w amerykańskim Austin w 1972. Równocześnie odbył studia filozoficzne m.in. na Uniwersytecie w Bonn u prof. K. Hartmanna, już w USA zwieńczone doktoratem z filozofii Kanta w 1969. W dojrzałym wieku, poruszony spotkaniem z liturgią wschodnią w Istambule, wraz z żoną i dwiema córkami przyjął wiarę prawosławną w 1991. Jako czynny nauczyciel akademicki jest profesorem filozofii (głównie kantowskiej i heglowskiej) oraz historii i filozofii medycyny na ame-

rykańskim Rice University oraz w Baylor College of Medicine. Pisze głównie na tematy filozoficzno-medyczne i bioetyczne w duchu chrześcijaństwa prawosławnego, podkreślając niemożliwość zbudowania świeckiej etyki dla wszystkich. Spośród jego publikacji do ważniejszych należą: *Mind-Body: A Categorical Relation* (The Hague: Martinus Nijhoff 1973), *Bioethics and Secular Humanism: The Search for a Common Morality* (Philadelphia: Trinity Press 1991), a jego najbardziej znane dzieło to *The Foundations of Bioethics* (Oxford–New York: OUP 1986, wyd. II popr. 1996). Potem wydał jeszcze opracowanie bioetyki prawosławnej pt. *The Foundations of Christian Bioethics* (Lisse/Exton: Swets & Zeitlinger 2000) oraz zredagował m.in. *Global Bioethics: The Collapse of Consensus* (Salem: M&M Scrivener 2006) oraz *Bioethics Critically Reconsidered: Having Second Thoughts* (Dordrecht–New York: Springer 2012). Od wielu lat jest redaktorem naczelnym dwóch uznanych czasopism naukowych wydawanych na Uniwersytecie Oksfordzkim: „Christian Bioethics” oraz „The Journal of Medicine and Philosophy”. Redaguje również serię wydawniczą pt. Philosophy and Medicine od 1975.

At the Roots of Christian Bioethics to zbiór tekstów jego współpracowników i uczniów, w których autorzy – jak sami zaznaczają – często krytycznie odnoszą się do jego poszukiwania (zwłaszcza w tradycji prawosławnej) ostatecznego gruntu dla wyborów moralnych dokonywanych w zmieniającym się i złożonym współczesnym świecie. Cała ta praca może być analizowana na kilku poziomach. Chodzi tu nie tylko o naukową ocenę jego bogatego dorobku pisarskiego, ale też o próbę głębszego rozpoznania przyczyn i przejawów kryzysu współczesnej kultury, o czym Engelhardt często pisze. W specjalny sposób chodzi na przykład o ukazanie upadku zachodniego chrześcijaństwa, przez co Europa (Zachodnia) staje się nie tylko postchrześcijańska, ale i antychrześcijańska. Natomiast na najgłębszym poziomie można dorobek naukowy Engelhardta widzieć jako drogę poszukiwania Boga, a nawet zaproszenie do odkrycia prawosławnego chrześcijaństwa (por. s. 3). Dla właściwego zorientowania się w bogatym piarstwie Engelhardta warto sięgnąć do obszernego wstępu do tego opracowania autorstwa T. J. Bole’a, który z uwagą przedstawia ewolucję jego myśli i przekonań (s. VII–XV). Osobiste doświadczenie wiary i przejście na prawosławie sprawiło, że Engelhardt doszedł do przekonania, że „świecka bioetyka ogranicza się do tego, co ogólny świecki rozum rozpoznaje jako autorytatywne, wskutek czego jest bardzo ograniczona [...], podczas gdy chrześcijańska bioetyka nie wyrasta z ludzkiego rozumu, ale z przykazania Bożego” (s. 2).

Na temat tego zeświecczenia obecnej kultury zachodnioeuropejskiej szczególnie interesujące są rozważania C. Delkeskamp-Hayes, która tłumaczy, jak wizja Engelhardta z *Podstaw bioetyki* i *Podstaw bioetyki chrześcijańskiej* jest w istocie komplementarna, jakkolwiek z wyraźnym akcentem na tę drugą pracę jako ważniejszą. Świecka wizja świata i człowieka nie jest w stanie dać zadowalającego modelu etyki, która odpowiadałaby na podstawowe pytania moralne. Obie wizje – świecka i chrześcijańska – są „dwoma stronami jednej monety” (s. 29). Engelhardt wielokrotnie wskazuje na ułomność rozumienia człowieka i jego moralnych pytań, gdy wykluczy się wymiar transcendentny jego życia, usuwając Boga z ludzkiego horyzontu (z czym polemizuje np. S. Wear na s. 247–259). Stąd, jak podkreśla K. W. Wildes, dla zrozumienia całości wizji etycznej Teksańczyka nie wystarczy zapoznać się z najbardziej znanym opracowaniem *The Foundations of Bioethics*, ale konieczna jest lektura

późniejszego *The Foundations of Christian Bioethics*. Dopiero wtedy dostrzeże się racje dla uznania chrześcijańskiego zakorzenienia życia moralnego, a zarazem powody zmiany jego poglądów (np. co do aborcji, którą najpierw dopuszczał, a potem zdecydowanie odrzucił – s. 101). Szerzej o pewnych aspektach rozumienia zła aborcji, także w relacji do nauki Jana Pawła II w *Evangelium vitae*, pisze Ch. Tollefsen (s. 165-179). Zarazem trzeba pamiętać, że według G. McKenny, obok niejako zwyczajnego dla etyki argumentowania filozoficznego, wizja chrześcijańska w duchu wschodnim oznacza – widoczną u Engelhardta – zmianę stylu i sposobu argumentacji filozoficznej na rzecz odwołań do duchowości, a nawet do stylu kaznodziejskiego. Albowiem „rozum dyskursywny jest niezdolny rozwiązać kontrowersje między różnymi perspektywami moralnymi”, dla uporządkowania dóbr i zasad etycznych konieczna jest „transcendentalna prawda moralna” (s. 112). Ujęcie tematyki bioetycznej, jako rzeczywistości motywowanej wiarą chrześcijańską, sprawia ponadto, że działania medyczne nabierają nowego, wyższego znaczenia, skoro są włączone w kult chrześcijański (s. 283). Jednakże np. G. Trotter krytycznie odnosi się do tego podziału na „bioetykę dyskursywną” powstałą w kontekście „świeckiego humanizmu” i „sektariańską bioetykę chrześcijańską”, która swoje korzenie ma w tradycji prawosławnej pierwotnego Kościoła (s. 203-227).

Recenzowany tom podejmuje także wysiłek ukazania koncepcji etycznej Engelhardta w relacji do wizji etycznych (bioetycznych) innych teologów i moralistów chrześcijańskich, jak np. bardzo znanego katolickiego moralisty Germaina Griseza (M. C. Kaveny na s. 135-163) czy jako próbę odczytania analizowanej koncepcji w sensie jej użyteczności dla chrześcijan anabaptystów (F. J. Fransen na s. 181-201). Wyraźnie krytyczne podejście do wizji Engelhardta przedstawia J. Boyle (s. 229-245). Tłumaczy on, że debaty etyczne i rozbieżności zdań w ocenie etycznej mają znaczenie i służą lepszemu rozpoznaniu złożoności ludzkich wyborów i całego życia. Stąd szczególnie krytyczne podejście Engelhardta do roli rozumu i tradycji prawa naturalnego sprawia, że jego rozwiązania etyczne są „systematycznie antyracjonalistyczne i nieuwersalistyczne” (s. 231). Boyle jest zdania – wbrew teozom Engelhardta – że przekonanie o możliwości poznania woli Bożej dla życia ludzkiego za pomocą wspólnego wszystkim rozumowi daje człowiekowi podobną życiową pewność i bezpieczeństwo, jak to, które zdobywa „święty wyznawca ortodoksyjnego chrześcijaństwa” (s. 244).

Na koniec tego zbioru interesujących, często krytycznych studiów nad koncepcją bioetyczną Engelhardta, zabiera głos on sam, odnosząc się tak do słów uznania, jak i – zwłaszcza – opinii krytycznych (s. 285-315). Tym samym całe opracowanie nabiera charakteru żywej dyskusji. Englehardt potwierdza tu swoje przekonania i wyrażone w różnych publikacjach zasady podstawowe i oceny etyczne rozmaitych zagadnień szczegółowych, niekiedy je tłumacząc, a niekiedy korygując opinie swoich czytelników i rozmówców. Potwierdza też swoje krytyczne odniesienie do protestantyzmu, którego główny problem polega na przyjęciu błędnej eklezjologii, gdy uznano, że „można zacząć od nowa Kościół apostołski w XVI w. [...] na bazie samej Biblii, a bez ciągłości z widzialnym Kościołem, który jest w jedności z Kościołem Apostołów” (s. 300). Z całym przekonaniem potwierdza swoją żywą wiarę chrześcijańską, gdy pisze w ostatnich słowach swego tekstu, że „przesłanie chrześcijańskie skierowane jest tak do uczonych, jak i do nieuczonych. Jest Osobowe. Na koniec, ważne jest,

że chodzi tu nie o to, co ktoś wie, ale Kogo zna: Tróję, do której wszyscy mają dostęp przez pokutę, właściwy kult i właściwą wiarę” (s. 311).

At the Roots of Christian Bioethics potwierdza, że bogate piśmiennictwo Engelhardta jest godne uważnej lektury nie tylko z racji swej wartości merytorycznej, ale również i z tego powodu, że jest – zwłaszcza po konwersji autora na prawosławie – rzadkim przykładem wykładu etyki chrześcijańskiej na bazie jej ortodoksyjnej tradycji czy „tradycyjnym chrześcijaństwem pierwotnego Kościoła” – jak sam Engelhardt to nazywa (s. 182-183). Nawet jeśli pewne jego wizje i przekonania pozostają dla wielu kontrowersyjne, wszyscy uznają wielki dorobek i zaangażowanie profesora z Rice University, którego nie można zlekceważyć. Jest to bowiem cenny materiał do debaty a nawet sporu, co zawsze pozwala lepiej i wszechstronniej zrozumieć zawilość czy wieloaspektowość ludzkich wyborów moralnych, szczególnie w sferze bioetycznej. Recenzowany zbiór kilkunastu studiów nad chrześcijańską (prawosławną) wizją bioetyki lekarza i filozofa z Teksasu z pewnością pomoże w takim poszukiwaniu.

Ks. Sławomir Nowosad
Instytut Teologii Moralnej KUL

John M i l b a n k. *The Future of Love: Essays in Political Theology*. London: SCM Press 2009 ss. XXII+382.

John Milbank należy do najbardziej znanych współczesnych teologów anglikańskich, który pisze najczęściej na tematy etyczne i społeczne. Wśród jego wcześniejszych publikacji są m.in. *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason* (Oxford: Basil Blackwell 1990); *The Suspended Middle: Henri de Lubac and the Debate concerning the Supernatural* (London: SCM 2005); (z S. Žižkiem) *The Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic?* (Cambridge, Mass/London: MIT Press 2009). Obecnie jest profesorem na University of Nottingham, a zarazem dyrektorem znanego Centre of Theology and Philosophy. Filozofię i teologię studiował w Oksfordzie i w Cambridge, a doktorat uzyskał na University of Birmingham. Wcześniej wykładał m.in. w Lancaster i w Cambridge. Można go zaliczyć do katolickiej tradycji anglikanizmu. Odwołując się często do Platona i Augustyna, w swoich publikacjach jednoznacznie krytycznie odnosi się do coraz bardziej świeckiej współczesności. Łączy się go z teologicznym środowiskiem tzw. radykalnej ortodoksji.

The Future of Love to zbiór osiemnastu wcześniej napisanych tekstów, które ukazały się na łamach różnych czasopism na przestrzeni ostatnich 25 lat, gdzie podejmuje on problematykę teologiczną, etyczną, polityczną i kulturową. Sam tytuł książki jest powtó-